

Derleme

SOSYAL HİZMETİN DİYALEKTİĞİ: SOSYAL HİZMETE DAİR ELEŞTİREL ÇIKARIMLAR

Dialectic of Social Work: Critical Arguments for Social Work

Olcaý GÜLDALI*

* Sosyal Çalışmacı

“Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumladılar, [oysa] aslanan onu değiştirmektedir”

(Marx, 1845/2013: 17).

ÖZET

Sosyal hizmet mesleği, küresel ataerkil kapitalist toplumda bir sosyal kontrol aracı ve modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olarak toplumu düzenleyen, denetleyen ve disiplin eden bir işlev görmektedir. Fakat bir sosyal kontrol aracı ve modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olmanın ötesinde sosyal hizmet, aynı zamanda müracaatçı kitlesini özgürleştirici bir potansiyele de sahiptir. Bu bağlamda, uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet

etmekle birlikte varolan toplumsal, ekonomik ve politik sisteme meşruiyet kazandıran ve onu yeniden üreten sosyal hizmete yönelik getirdiğimiz eleştiriler, onu yeniden üretmek için değil olumsuzlayarak aşmak ve özgürleştirici bir praksis ve pratik olarak inşa etmek için gereklidir. Bu nedenlerden ötürü, bu çalışmada, sessizlik kültürü ve statükoya hizmet eden sosyal hizmet mesleğinin hem anti-positivist bir metodolojiye yaslanması hem de özgürleştirici bir praksis ve pratiğe hizmet etmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ortodoks sosyal hizmet, sosyal kontrol, modern ulus devletin ideolojik aygıtı, pozitivism eleştirisi, özgürleştirici sosyal hizmet.

ABSTRACT

In the global patriarchal capitalist society, social work profession serves as a social control mechanism and an ideological apparatus of modern nation state, and regularise, control and discipline to the “society”. But beyond being a social control mechanism and an ideological apparatus of modern nation state, social work has also an emancipatory characteristic for its client population. In this sense, our criticism of social work -serving for an adapting practice and bringing legality to the existing social, economic and political system and recreating it- is not to recreate it, but to transcend it by negating and to build it as an emancipatory praxis and practice. For these reasons, it is suggested in this study that social work profession -serving the culture of silence and the status quo- should be based on an anti-positivist methodology and serve an emancipatory praxis and practice.

Keywords: Orthodox social work, social control, ideological apparatus of modern nation state, critique of positivism, emancipatory social work.

Giriş

Tarihsel, sosyolojik ve politik açıdan bakıldığında, diğer birçok sosyal bilim dalı gibi sosyal hizmet mesleğinin de ortaya çıkışının kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerinin gelişimi ile modern ulus devletin doğuşuna paralel bir seyir izlediği görülecektir. Bu bakımdan, hem ontolojik hem de epistemolojik temeli gereği bir sosyal kontrol aracı ve modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olan ortodoks sosyal hizmetin toplumsal olanı düzenleyen, denetleyen ve disipline eden bir işleve sahip olduğu ve uyumlulaştırıcı¹ bir pratiğe hizmet ettiği su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa sosyal hizmet, uyumlulaştırıcı değil özgürleştirici bir praksis (praxis)² ve pratiğe hizmet edebilir. Bu ise, ortodoks sosyal hizmeti ontolojik ve epistemolojik açıdan tersyüz etmekle mümkündür.

Ontolojik ve Epistemolojik Açıdan Ortodoks Sosyal Hizmet

Her şey kendini karşıtı ile var eder ve onun üzerinden kendini tanımlar ve anlamlandırır. Başka bir deyişle, Herakleitos'a göre, "Sonsuz değişme içinde yer alan her şey kendi karşıtıyla birlikte var olur" (Aksoy, 2007: 46). Bu açıdan bakıldığında, toplumu oluşturan ve kendini normal, homojen ya

da benzer olarak konumlandırılan çoğunluğun, kendini tanımlayıp anlamlandırabilmesi için belli kalıplara sokulup kategorize edilen öteki ya da ötekilere ihtiyacı vardır. Bu durum, çoğunluğun öteki üzerinden kendi gerçekliğini algılayıp anlamlandırması ve yaratması için gerekli olduğu gibi aynı zamanda, kendi gerçekliğini yaratmak için ötekine ihtiyaç duyan ben ya da bizin kendini konumlandırması için de gereklidir. Bir başka deyişle söyleyecek olursak, Paulo Freire (2005: 82)'ye referansla "Ben, ben-olmayan olmaksızın var olmaz. Tersine, ben-olmayan da bu varoluşa bağımlıdır". Yani ötekileştiren ben, yalnızca ve yalnızca biz kategorisinin dışındaki öteki ile var olabilir. Ayrıca benden yola çıkarak yapılan her belirleme, aynı zamanda ben-olmayana dair bir olumsuzlama da içerir. Spinoza'nın deyişle, "omnis determinatio est negatio" (Kiraz, 2011: 153) yani her belirleme, bir olumsuzlamaya/değillemeye karşılık gelmektedir. Varoluş itibarıyla ben ya da biz böylece, toplumda farklılıklarıyla yaşamaya ve kendini var etmeye çalışan öteki ya da ötekileri ben ya da bize referansla ötekileştirir. Bu nedenle öteki ve ötekileştiren ben arasında yapılandırılan ilişki, ben ya da bizden ötekine doğru kurulan diyalektik bir ilişki halini alır ve böylece öteki, ötekileştiren benden doğar. Burada ötekini ötekileştiren benden ayıran sınırları ise genellikle içerideki-dışarıdaki, benzeyen-benzemeyen, ait olan-ait olmayan vb. arasındaki ayrımlar belirlemektedir. Çoğu kez ben ve öteki arasındaki bu ayrımlar, ötekinin anormal olarak nitelenip damgalanmasına ve dışlanmasına neden olduğu gibi toplumda kendini normal, homojen ya da benzer olarak konumlandırılan çoğunluk için tehdit unsuru olarak görülmesi, farklılıklarıyla

1 Uyumlulaştırıcı ve özgürleştirici sosyal hizmet kavramsallaştırmaları için bk. Akbaş, 2007.

2 Paulo Freire'de "bilinçli eylem"e işaret eden (Ayhan, 1995) "praxis" kavramı; Marx'a göre insanın kendisini, tarihsel ve insani dünyasını yarattığı/ürettiği ve biçimlendirdiği özgür, evrensel, yaratıcı/öz-yaratıcı etkinliğini (Bottomore, 1991) ve dünyayı dönüştürmeyi amaçlayan faaliyetlerinin bütününe ifade eder (Kazancı, 2006).

var olmaya ve yaşamaya çalışan ötekinin iktidarın çeşitli formları tarafından hem bedensel hem de zihinsel açıdan disipline edilmesini ve sosyal kontrolünü de gerekli kılmaktadır.³

Cohen (1996: 39-40) tarafından, sapsmiş olarak nitelenen davranışları engellemek amacıyla geliştirilmiş tüm tutum ve davranışları içeren girişimler olarak tanımlanan sosyal kontrol, Edwards (1998: 4)'in deyişiyle, sorun yaratan ya da potansiyel tehdit unsuru olarak görülen insanların davranışlarının sınırlandırılması ya da değiştirilmesi için geliştirilmiş çeşitli mekanizma ve tekniklerin kullanımını içermektedir (Akt. Balamir Bektaş ve Gelgeç Bakacak, 2009). Bu bakımdan, sosyal kontrol çabalarının temelindeki amaç ise, yerleşik değer, norm ve yasalarıyla mevcut sosyal düzenin, bir başka deyişle, statükonun devamını sağlamaktır.

Modernitenin gelişiminin bütünüyle bir unsuru olan sosyal düzenlemenin modern formları, Foucault (1977)'da *normalizasyon*, *disiplin* ve *gözetim* kavramlarıyla karakterize edilmektedir (Akt. Parton, 1996). Foucault (1986)'a göre, normal ve anormal arasında sürekli ayırım yapmayı zorunlu kılan ve tüm denetim mekanizmalarıyla anormal olanı gözetlemek, etiketlemek ve düzeltmek için varolan ve iş gören modern toplum ve bunun yanında anormal unsurların varlığını reddeden ve anormal unsurları istemeyen modern devlet, türlü yöntemlerle iyi yurttaşlar yetiştirmeye uğraşması bakımından normalize eden, eğitici ve en önemlisi uygarlaştırıcı araçları içerisinde barındırmakla birlikte bu araçlara da sahip olmalıdır (Akt. Akbaş, 2010). Bu bakımdan, bir

yandan denetim ve gözetim toplumu olan bir yandan da bireylerin üretken güçlerini artırmakla birlikte insan bedenini kuşatan ve onu pozitif iktidarın bilgi nesnesi haline getirip tabi kılan modern toplumda; okul, hapisane, ıslahhane, akıl hastanesi ve genel olarak bütün bireysel denetim araçları [buna sosyal hizmet kuruluşları da dahil olmak üzere] normal ve anormal arasında ikili ayırmlar yaparak anormal olanı kuşatan, damgalayan, denetleyen, gözetleyen, iyileştiren ve disipline eden bir nitelik taşır ve bu yönde işlev görürler (Foucault, 2006). Bu argümanlardan yola çıktığımızda böylece, modern dünyada normal tanımlamasının dışında kalan anormal, ruh hastası, öteki vb. şekilde tanımlanan ve kategorize edilen bireyin bedene ve zihne dair tahakkümü, disipline edilmesi ve sosyal kontrolü; psikiyatri, psikoloji, kriminoloji vb. insani/sosyal bilimlerin yanı sıra sosyal hizmet mesleği için de geçerli bir paradigma halini almaktadır.

Varoluşunun ontolojik temellerini, dinsel ve hayırsever anlayışın sözde olumsuzlanması ile insan hakları ve sosyal adalete referansla kuran, epistemolojik temellerini ise, gözlenemeyen ve ölçülemeyen şeyleri yok sayan, tek bir gerçek ve gerçeklik anlayışı ortaya koyan pozitivist metodolojiye yaslayan ortodoks sosyal hizmetin statüko ile kurduğu ilişki; onu, genelde toplumun sömüren ve sömürülenler şeklinde sınıflara bölünmesi ile bu "sınıf karşıtlıklarının frenlenmesi" (Engels, 1884/2010: 201) gereksiniminden doğan, John Locke ve Thomas Hobbes'ta bireylerin özel mülkiyetini (private property) garanti altına almak üzere ortaya çıkan (Tuncay ve Akbaş, 2008), temel niteliği "sınıf egemenliği ve sömürsünü sürdürmek

3 Benzer bir ele alış için bk. Akbaş, 2003.

ve savunmak” (Bottomore, 1991: 520) olan, Gramscivari bir deyişle bir tahakküm alanı ve bir sınıfın bir sınıfı ezme aracı olan (Forgacs, 2010), egemen sınıfların hakimiyetinin bir aracı olmakla beraber egemen siyasi üstyapının en örgütlü yanını da temsil eden (Akdere, 1995) devletin özelde ise, bireyi ortaya çıkarırken bireyin “beni”ni göz ardı eden (Çiğdem, 1999), Kant’ta ise, insanın ergin olmama durumundan kurtulmasına karşılık gelen (Horkheimer ve Adorno, 2010), Horkheimer’in da ifade ettiği gibi doğal dünyayı insanın denetim altında tutabileceği ve işleyebileceği bir alan ve kendini ise boyun eğmenin bir nesnesi olarak gören insan anlayışına denk düşen (Jay, 1989) Aydınlanma düşüncesine⁴ koşut olarak ortaya çıkan baskı ve kontrol aracı modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı⁵ ve sos-

yal kontrol aracı haline getirmektedir. Böylece egemen otoritenin çıkarlarına hizmet eden ve mevcut sosyal düzene meşruiyet kazandıran sosyal hizmetin ve dolayısıyla Altındağ (2011)’in da ifade ettiği gibi sosyal hizmetlerin de siyasi erkin varlığı ve devamı için bir araç olduğu ve bu yönde kullanıldığı söylenebilir.

Marxist bir yaklaşımla ele aldığımızda sosyal hizmet/ler, küresel ataerkil kapitalist toplumda sermayeyi ve üretim araçlarını (means of production) elinde bulunduran kapitalist sınıf/burjuvazi ile emeğin hem nesnel hem öznel koşullarına (üretim ve geçim araçlarına) sahip olmamakla beraber yaşamını sürdürülebilmek için bir meta olan emek gücünü satmak zorunda olan işçi sınıfı arasındaki sınıf karşıtlıklarını (class antagonism) belirsizleştiren çoğu kez de sınıf karşıtlıklarının uzlaştırılması noktasında işlev gören bir uygulama bütünlüğüne sahiptir. Marxist zaviyeden ele alındığında sosyal hizmetin *ilerici, yeneden üretici* ve *çelişkili* olmak üzere üç farklı konumu olduğundan dem vuran Rojek (1986)’in de belirttiği gibi, pozitif değişim ajanı olma ve potansiyel açıdan sınıflı (kapitalist) toplumu zayıflatma gibi nitelikleri olmakla birlikte sosyal hizmet, aynı zamanda kapitalist toplumların işçi sınıfı üzerindeki artan baskısına yönelik sınıfsal/kapitalist kontrol ajanı olma niteliğine de sahiptir (Akt. Payne,

4 “Aydınlanma düşüncesinin doğa üzerinde tahakküm kurma projesi, insan üzerinde de tahakküm kurulmasını içermektedir” (Marcuse, 1972; Akt. Çiğdem, 2008). Aydınlanma’nın doğayı ve insanı boyunduruk altına alma çabalarını rasyonelize eden anlayışı, aynı zamanda Horkheimer (2008: 128)’in “İnsanın doğayı boyunduruk altına alma çabalarının tarihi, insanın insanı boyunduruk altına almasının da tarihidir” maksiminde de açıkça ortaya konulmaktadır. “Doğa üzerindeki egemenlik, insan üzerindeki egemenliği getirir. Her özne sadece dışsal doğanın (gerek insanın fiziksel varlığının, gerekse insanın dışındaki doğanın) köleleştirilmesine katılmakla kalmaz, bunu yapabilmek için içindeki doğayı da boyunduruk altına alır. Egemenlik için egemenlik ‘içselleştirilir’” (Horkheimer, 2008: 120). Bu durum ise, tamamen araçsal aklın bir ürünüdür.

5 Esping-Andersen (1990)’e göre, “Sosyal hizmetler özü itibarıyla ideolojik bir araçtır. Bu yolla, devlet sosyal haklara dair ideolojik bir tutum geliştirir. Sosyal hizmetler, toplumsal denetimin bir aracı olmakla beraber, devletin sosyal haklara verdiği değer de bir göstergesidir. Devletin sosyal hakları tanımak konusun-

daki isteksizliği, refahı bir bireysel sorumluluk olarak görüp özel sektörün kamu hizmetlerindeki rolünü artırmayı tercih eden yeni sağ siyasetin gelişimine koşut bir seyir izlemiştir. Bu süreç, küreselleşen dünyada sosyal refahın dağıtımının yeni görünümünü belirlemektedir. Buna göre, artık sosyal sorunlara piyasa merkezli yanıtlar aranmaktadır” (Akt. Akbaş, 2010: 21).

1997). Bu bakımdan sosyal hizmete yönelik bu ele alış, ataerkil karakterini koruyan küresel kapitalist toplumda sınıf karşıtıklarını belirsizleştiren sosyal hizmetin, aynı zamanda, ezilen ve sömürülen sınıflar üzerinde kapitalist kontrol sağlayan bir meslek ve disiplin olduğunu da göstermektedir.

Foucault (1972) ve Gramsci (1971)'nin de açıklık getirdiği gibi, hiçbir sosyal düzen kendisine karşılık gelen meşrulaştırıcı ideoloji olmadan var olamaz. Sosyal düzeni meşrulaştıran ideolojinin karşıtı olmadan da toplumsal düzenin dönüşümü mümkün değildir. Laura Epstein (1999)'e göre, çağdaş sosyal hizmetin çoğu işlevi, ruh sağlığı hizmetleri kisvesi altında toplumu normalize etme yönünde işlev görmektedir. Bu yönüyle sosyal hizmet, mevcut sosyal düzene meşruiyet kazandıran bir sosyal kontrol biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Akt. Pozzuto, 2000). Fakat tarihsel olarak bakıldığında, sosyal hizmetin meşrulaştırıcı bir işlevinin yanında eleştirel bir işlevinin olduğu da görülecektir. Sosyal hizmetin; yapısal sosyal hizmet, politik sosyal hizmet (Pozzuto, 2000), post-modern ve post-yapısal sosyal hizmet (Pease ve Fook, 1999), ırkçılık karşıtı ve çokkültürcü sosyal hizmet, Marxist sosyal hizmet (Healy, 2000; Akbaş, 2007), eleştirel sosyal hizmet, feminist sosyal hizmet, radikal sosyal hizmet, baskı ve ayrımcılık karşıtı sosyal hizmet vb. bazı çağdaş perspektifleri ise eleştirel öğeler barındırmaktadır.

Bir şeyin eleştirel bilgisi, onun varoluş nedeninin kavranması anlamına gelmektedir (Freire, 2000). Freire'nin bu yaklaşımından yola çıktığımızda, uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet eden sosyal hizmetin varoluş amacının,

mevcut sosyal düzenin kendine meşruiyet kazandırmasında ve kendini yeniden üretmesinde işlevsel olan sosyal kontrolü sağlamak ve kapitalist sistemin yarattığı ve ataerkil karakterini sürdüren küresel kapitalist toplumda da varlığını muhafaza eden sosyal sorunları⁶ gidermekten ziyade yönetmek olduğu da görülecektir.

Baskı ve kontrol aracı olan modern ulus devlete meşruiyet kazandıran, modern ulus devletin baskı ve kontrol mekanizmalarını yeniden üretmesinde işlevsel bir role sahip olan ve uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet eden sosyal hizmetin ontolojik ve epistemolojik temellerine ve bu temelleri üzerine şekillenen eylem ve uygulamasına getirilecek eleştiri de, mevcut düzenin ve sessizlik kültürünün (bk. Freire, 2005; Spring, 2010) devamını sağlayan sosyal hizmetin modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı ve bir sosyal kontrol aracı olmasına referansla yapılandırılmalı ve bu eleştiri, yalnızca bununla da sınırlı kalmayıp uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet eden sosyal hizmetin, hem yıkmayı hem de yapmayı içeren yapısökümünü (deconstruction) de amaçlamalıdır. Bu bakımdan, uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet eden ortodoks sosyal hizmetin yapısökümü, özgürleştirici bir praksis ve pratik olarak sosyal hizmetin inşası için de gereklidir.

6 Ontolojik ve epistemolojik temeli gereği sosyal hizmet mesleğinin sosyal sorunlar karşısındaki tutum ve çabası, Tanrıların, hep yeniden aşağıya yuvarlanacak olan kayayı tepeye çıkarmakla cezalandırdıkları Sisyphos (bk. Homeros, 2010)'un bitimsiz tutum ve çabası gibidir. Oysa sosyal hizmet mesleğinin sosyal sorunlar karşısındaki tutum ve çabası, Sisyphos gibi değil Tanrılar dağından ateşi çalarak insanlara armağan eden ve insanlığa özgürlüğün yolunu gösteren Prometheus gibi olmalıdır.

İnsan doğası, insanların mükemmelleştirilebilirlikleri, davranışlarının nedenleri ve bu davranışların sınıflandırılabilme, seçilebilme ve kontrol edilebilme yöntemine ilişkin fikirler ağına karşılık gelen (Parton, 1996); aile yaşamı, cinsellik, zihin ve rasyonalitenin düzenlenmesinde psikoloji, psikiyatri, psikiyatrik sosyal hizmet gibi insanın “psyche”si (ruh; zihin) ile ilgilenen “sosyal” ve “psy” mesleklerin rollerini çözümleyen Jacques Donzelot ve Robert Castel gibi Fransız post-yapısalcıların ve özellikle Foucault’un çalışmalarından ortaya çıkan (Marshall, 1998) “psy-complex” kavramına referansla sosyal bilimlerin toplumu denetleme, düzenleme ve disipline etme gibi işlevleri olduğuna yapılan vurgu, bir meslek ve bir disiplin olduğunun vurgulayan sosyal hizmet için de geçerli bir kavramsallaştırma değildir.

Bireylerin karar verme özgürlüklerini kendi yararlarına kullanarak bilinçlenmelerinde ve yaşadıkları çevrenin değişen sosyal, ekonomik koşullarına ve normatif sistemine *uyum* sağlayarak içinde yaşadıkları toplumda verimli birer unsur olmaları için gerekli olan değişimin sağlanmasında müdahalede bulunabilecek kendine has bilgi, yöntem ve becerilere sahip ve çoğu kez bu türden bir mesleki müdahaleye yetkisi olan sosyal hizmet mesleğinin; teknolojik gelişmeyi insancılaştırma, bireylerin refahını ve *sosyal işlevselliğini* sağlama, sosyal değişimi etkileme, insan haklarını güvence altına alma, birey toplum etkileşimini güçlendirme, toplumsal kaynakların dağılımını ve refahı dengeleme, bireylerin gelişmeleri ve toplumun değişen koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olma gibi amaçları ve toplumu sosyalize ve kontrol etme fonksiyonları (Kut, 1988)

olduğuna yapılan vurgu, Foucault’un “psy-complex” kavramsallaştırmasını destekleyen ve temellendiren bir nitelik taşımasının yanı sıra genelde insanın hem fiziksel hem de zihinsel açıdan sömürülmesini doğuran, insanın emeğine (üretici etkinliğine), emeğinin ürününe, insana ve türüne yabancılaşarak (bk. Marx, 2000; Ollman, 1976)—ki bu yabancılaşma Marx’a göre insanın özgürlüğünü de sınırlar (Günbulut, 1983)—nesneleşmesine ve insanlıktan çıkmasına (dehumanization) neden olan kapitalist sistemin özelde ise Endüstri Devrimi’nin yarattığı büyük yıkımı ve sosyal sorunları kavrama, çözümleme, görece giderme (daha doğrusu minimize ederek yönetme) ve kamusal alanı düzenleme ve denetleme anlayışının bir ürünü olarak ortaya çıkan ve gelişen mesleklerden biri olan sosyal hizmetin toplumsalı düzenleme ve disipline etmedeki rol ve işlevi, sosyal hizmet mesleğinin uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet ettiğini ve modern toplumda baskı ve tahakküm altında bulunan bireyin zihinsel ve fiziksel açıdan denetimini ve disipline edilmesini içeren iktidar ilişkilerinin ve mekanizmalarının üretilmesi ve yeniden üretilmesinde de işlevsel bir konumda olduğunu göstermektedir.

Sosyal hizmet mesleği, aynı zamanda varolan sosyal düzeni korumak için iş gören ve bu düzene yönelik gelişebilecek olası tehditlere karşı *geniş sermaye* ve örgütlü emek arasında sınıf uzlaşmasının yollarını arayan devletin (Offe, 1980; Akt. Bottomore, 1989) ideolojik bir aygıtı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Marxist devlet teorisinde yer alan *devlet iktidarı* ve *devletin baskı aygıtları* kavramsallaştırmalarına dini, hukuki, kültürel, siyasi, ailevi, sendikal,

öğretimsel vb. nitelikler taşıyan ve hedefi kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretimi olan “devletin ideolojik aygıtları” kavramsallaştırmasını da ekleyen Althusser (1978)’e göre, devletin tüm aygıtları hem baskıyı hem de ideolojiyi kullanarak işlemektedir. Devletin ideolojik aygıtlarını bu aygıtlardan farklı kılan ise, tümüyle insanların gerçek varoluş koşullarıyla hayali (yabancılaşmış) ilişkilerinin bir tasarımını temsil eden ideolojiye öncelik vererek işlemleridir.

Bireylerin, sınıfsal karakter taşıyan egemen düşünce⁷, değer ve normları içselleştirerek içinde yaşadıkları sosyal, politik ve iktisadi sistemle⁸ uyumlu hale gelmelerini sağlamak ve rasyonalize etmekle birlikte bu durumu yeniden üreten “ideoloji” ve kapitalist sömürü ilişkilerini yeniden üretmekte önemli işlevlere sahip olan “devletin ideolojik aygıtları” kavramsallaştırmaları normale yaklaştırma, disipline etme ve gözetim yoluyla toplumsalın kontrolü ve düzenlenmesini amaçlayarak mevcut düzene meşruiyet kazandıran, iktidar ve

iktidar ilişkilerini yeniden üreten sosyal hizmetin aynı zamanda, modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olarak da işlev gördüğü önemli bir gerçekliğe işaret etmektedir. Bu gerçeklik ise, bizi tümüyle statükoya meşruiyet kazandırmasının yanı sıra onu üreten ve yeniden üreten sosyal hizmet mesleğinin, günümüzde çokuluslu şirketler tarafından işleyen sermaye dolaşımının tehdidi altında olan modern ulus devletin (Lyotard, 1989) bir sosyal kontrol aracı ve ideolojik aygıtlarından biri olduğuna götürmektedir.

Yurttaşlık statüsü (bk. Marshall, 2011), bu statüye sahip olanları haklar ve görevler bakımından eşit kılarken kapitalist toplumda çoğunlukla sermaye ile bu düzende zorunlu olarak bir meta olan ücretli emek arasındaki çelişkiler üzerinde şekillen sosyal sınıflar arasındaki eşitsizliklerin belirsizleştirilmesi bağlamında da işlev görmektedir. Yurttaşlık statüsü üzerinde şekillenen eşitlik ideali ile sosyal sınıflar arasındaki eşitsizliklerin belirsizleştirilmesi arasındaki ilişkiyi göz önüne aldığımızda tıpkı insan hakları retoriğini mesleğinin temelinde oturarak toplumda sosyal adalet idealine dayalı olarak hizmet sunumunu gerçekleştirmeye çalışan sosyal hizmet mesleğinin, kapitalist üretim biçimi ve ilişkileri temelinde şekillenen yabancılaşmış toplumsal ilişkilerin başatlığına, artan oranda insan emeğinin (hem fiziksel hem de zihinsel açıdan) metalaşarak sömürülmesine, sosyal sınıflar arasında derin çelişkilerin varlığına neden olan kapitalist toplumda, tüm insanları haklar bağlamında eşit kılma çabası da bir o kadar *contradictio in adjecto*, yani kendinden çelişkili bir durumdur. O halde, kapitalist toplumun aşılmasına ve dönüştürülmesine hizmet etmenin

7 Egemen sınıfın düşünceleri, her çağda egemen düşüncelerdir. Bir başka deyişle, kendinden önceki egemen sınıfın yerini alan her yeni sınıf, kendi çıkarlarını toplumun ortak çıkarları gibi göstermek ve düşüncelerini geçerli yegane rasyonel düşünceler olarak sunmak zorundadır. Böylece maddi üretim araçlarını elinde bulunduran egemen sınıf, zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların düşüncelerini de genel olarak kendisine tabi kılmaktadır (Marx ve Engels, 1845-46/2013).

8 Bu sistem, günümüzde hala patriarkal bir nitelik taşıyan ve patriarkal yapı, ilişki ve etkileşim örüntüleriyle çok iyi eklenmiş küresel kapitalist sisteme ve bu sistemin insanı hem fiziksel hem de zihinsel açıdan sömüren pratikler bütününe işaret eden politik ekonomisine (*économie politique*) karşılık gelmektedir.

aksine, toplumsal sorunların varlığını mevcut kapitalist düzene içkin değil de mevcut düzenin çarpıklıklarından kaynaklandığını var sayan, kapitalist üretim ilişkileri üzerinden şekillenen mevcut toplumsal, ekonomik ve politik düzeni idealize eden ve sosyal hizmet sunumunu da günlük yaşamın psikolojik terim ve kavramlarla açıklanmasına (psychologization of everyday life) indirgeyerek sağlamaya çalışan sosyal hizmet mesleğinin, insan hakları ve sosyal adalet vurgusu ve çabası da bir o kadar anlamsızlaşmaktadır.

Daha önce de değinildiği gibi, epistemolojik temellerini gözlenemeyen ve ölçülemeyen şeyleri yok sayan, tek bir gerçek ve gerçeklik anlayışı ortaya koyan pozitivist metodolojiye yaslayan sosyal hizmet mesleğinin özgürleştirici bir praxis ve pratik olarak inşası, pozitivist metodolojiye yönelik eleştiri ve yapısökümü ve bu eleştiri ve yapısöküm üzerinden sosyal hizmet için toplumsal bakımdan özgürleştirici bir nitelik taşıyacak alternatif bir epistemoloji ve metodoloji kurmayı da içermelidir. Bu bakımdan özellikle Frankfurt Okulu düşünürleri (eleştirel teorisyenler) tarafından pozitivist metodolojiye yönelik yapılan eleştirileri ortaya koymak sosyal hizmet için önemli bir perspektif sağladığı gibi sosyal hizmetin ortodoksisini yıkıp özgürleştirici bir praxis ve pratik olarak sosyal hizmeti inşa etme noktasında da önemli çıkarımlar sağlamaktadır.

Pozitivizme Frankfurt Okulu'nun getirdiği eleştiriler, Bottomore tarafından genel olarak üç boyutta ele alınmaktadır: Birincisi, pozitivism toplumsal hayatın/gerçekliğin doğru bir şekilde kavranması ve anlaşılmasını sağlamaktan uzak olan yetersiz ve bir o kadar

da yanıltıcı bir bilgi teorisidir. İkincisi, pozitivism her türlü radikal değişikliği bertaraf ettiği gibi mevcut toplumsal düzeni de olumlamaktadır. Üçüncüsü ise, pozitivism teknokratik egemenlik biçimini üretme ve sürdürme noktasında temel bir etmen de olmaktadır (Bottomore, 1989). Bu bakımdan, toplumsal gerçekliğin doğru bir şekilde kavranması ve anlaşılmasından münezeh olan pozitivism; mevcut toplumsal, ekonomik ve politik düzeni meşrulaştırmakla beraber her türlü radikal değişim imkanını da ortadan kaldıran konformist bir yapı sergilemektedir.

Frankfurt Okulu'nun önemli düşünürlerinden biri olan Horkheimer, pozitivist metodolojiyi, egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda bir araç olarak kullanılan *araçsal aklın* bir sonucu ve aklın, görünenin ardındaki gerçekliği idrak edebilen "verfunt" yetisini göz ardı ederek onu, gerçekliği görünenle sınırlı olarak algılayan, görünenin ardındaki gerçekliğe nüfuz edemeyen "verstand" yetisine indirgeyen bir düşünce olarak ele almakta ve pozitivism'e yönelik eleştirilerini bu ele alışı referansla şekillendirmektedir. Horkheimer'a göre pozitivism; özne ile nesne, öz ile görünüş, düşünme ile eyleme kısaca teori ile pratik arasına sınır çektiğinden dolayı gerçekliği kavramaktan son derece uzak bir metodolojidir (Rutli, 2011). Horkheimer'e referansla pozitivism, insanları mekanik bir determinizm temelinde olgu ve nesnelere olarak ele almakla beraber dünyayı, doğrudan deneyde verili bir gerçeklik olarak tasavvur ettiğinden öz ve görünüş arasında ayırım yapmaz. Ayrıca pozitivism, olgu ve değer arasında kesin bir ayırım yaparak bilgiyi insan ilgisinden de bütünüyle ayırmaktadır (Bottomore, 1989).

Tümevarımlı akıl yürütme yöntemini temel alan pozitivizm, tikel olgulardan yola çıkarak tümele dair genellemelere ulaşmaya çalışırken aynı zamanda ulaştığı sonuçların nesnel olduğunu da ileri sürmektedir. Oysa diyalektik düşüncenin “herhangi bir şeyin tek başına ve içinde bulunduğu bütünden ayrı olarak ele alındığı zaman kavranamayacağını” (Hilav, 1993: 111) ileri süren bütünsellik ilkesi açısından baktığımızda, tikel olgulardan yola çıkarak tümele dair yapılan genellemeler, tümeli tam olarak yansıtmaktan uzak olduğu gibi tümele dair yapılan bu genellemelerin tam olarak nesneliliğinden de söz edilemez.

Diyalektik materyalist bir ele alışa göre, idealist bir nitelik taşıyan ve bununla birlikte kapitalist toplumun hem ahlaki hem de entelektüel açıdan çözülmesini de yansıtan pozitivizm (Cornforth, 2009), dünyayı bir şeyler ve olgular dünyası olarak ele almakta ve dünyanın şeylere ve olgulara dönüşmesinin toplumsal [aynı zamanda tarihsel] süreçlerle olan ilişkisini görmekten uzak bir nitelik taşımaktadır. Bu olgular ise, çoğunlukla temelde yatan gerçekliği açığa çıkarmaktan ziyade gizleyen görüngülere karşılık gelmektedir (Horkheimer, 2008). Bu nedenle pozitivist metodoloji, olguları salt göründükleri şekliyle ele alması bakımından olguların özünü, gerçekliğini kavramaktan ve olguların ardındaki özü, gerçekliği görünür kılmaktan uzak bir niteliğe sahiptir. Oysa görünen, içerisinde aynı zamanda görünmeyen bir yan da barındırır. Bertell Ollman (1976: 63)’in deyişiyle, “Aslında, öz görünüşü içerir fakat onu her yönden aşar...”⁹

9 “Eğer şeylerin görünüş biçimi doğrudan özleriyle örtüşseydi bilim gereksiz olurdu” sözüyle Marx (1991: 956) da, öz ve görünüş arasında ayırım yaparak özün görünüşü aştığına vurgu yapmaktadır.

Kendisini salt doğa bilimleriyle sınırlamadığı ve toplumun tamamına egemen olan genel bir paradigma ya da ideoloji haline geldiği andan itibaren toplumdaki tüm bireysel farklılıkları ve radikal değişim unsurlarını ortadan kaldırarak egemen ideolojinin yararına işleyen pozitivist metodoloji, araçsal aklın toplumsal düzendeki egemenliğinin derinleştirilerek sürdürülmesine katkı sağlayan bir değerler sistemi haline gelmektedir (Rutli, 2011). Pozitivist metodolojiye yöneltilen tüm bu eleştirilerden yola çıktığımızda epistemolojik temelini, öz ile görünüş arasında ayırım yapmaktan uzak olan ve radikal her türlü değişim imkanını ortadan kaldırmakla birlikte mevcut sosyal, ekonomik ve politik düzeni meşrulaştıran ve kutsallaştıran pozitivizme yaslanan sosyal hizmet mesleğinin epistemolojik temeli açısından da aynı zamanda uyumlulaştırıcı bir pratiğe hizmet ettiği görülecektir. Oysa, “Gerçekten özgürleştirici bir sosyal teori, mevcut durumun ampirik gerçekliğinin tasvir edilmesine bağlanmaktan ziyade onu aşan potansiyellerin farkında, yorumlayıcı ve düşünsel olmalıdır” (Bottomore, 1991: 433). Bu bakımdan, sosyal hizmetin epistemolojik açıdan anti-pozitivist bir metodolojiye yaslanması gerekmektedir.

Özgürleştirici Bir Praksis ve Pratik Olarak Sosyal Hizmet

Sosyal hizmet, ataerkil niteliğini sürdüren küresel kapitalist toplumda bir sosyal kontrol aracı ve modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olarak toplumsal düzenleme, denetleme ve disipline etme yönünde işlev görmesine rağmen özgürleştirici bir potansiyele de sahiptir. Bu potansiyel ise bizi, özgürlük ve özgürleşme üzerine çıkarımlarda bulunmaya yöneltmektedir.

Post-endüstriyel toplumun tek boyutlu bir toplum ve bu toplumun da bütünü içinde akıl dışı olduğundan dem vuran Marcuse (1975: 22)'nin de ifade ettiği gibi, "İnsan özgürlüğü, bireye sunulan seçme hakkıyla ölçülemez; özgürlüğü belirlemede tek kesin etken, bireyin seçebildiği şeydir, seçtiği şeydir. Özgür bir seçişin ölçütü hiçbir zaman mutlak olamaz; ama o, bütünüyle göreceli de değildir. Efendileri serbestçe seçebilme olgusu, ne köleyi ne efendiyi ortadan kaldırır". Bu bakımdan, özgür seçimler yapmak, bireye özgürlük getirmez. Modern toplumda her zaman tehdit altında bulunan özgürlük, sözcüğün burjuva anlamında, bir yanılısamadan ibarettir ve burjuva özgürlük söylemlerinin de ötesine geçemez. Bu özgürlük ve özgürleşme söylemleri ise bütünüyle bana benzetmekle ilgilidir. Oysa "Sosyal hizmet, bana benzetmek değil, beni bilmekle ilgilidir" (Akbaş, bt). O halde, özgürleşme, bana benzetmekle değil ben olabilmekle ilgilidir. Özgürleşme, insanın kendisi olabilmesi ve kalabilmesiyle ilişkilidir. Özgürlük bende içkindir. Özgürlük, bendir.

Müracaatçı kitlesinin varolan toplumsal, ekonomik ve politik sistemle daha iyi uyum sağlaması yönünde bir sosyal kontrol aracı ve modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olma niteliği taşıyan sosyal hizmet, müracaatçı kitlesini, ezilme ve sömürülmelerinin arka planında yatan toplumsal eşitsizlik ve adaletsizliklerin politik ekonomisine dair bir farkındalığa, bilinçlenmeye ve bu durumu giderme noktasında kolektif eyleme yönlendirebildiği oranda özgürleştirici bir praksis ve pratiğe hizmet edecektir. Bu ise, sosyal hizmet açısından toplumsal eşitsizlik ve adaletsizliklerin kökeninde yer alan ve birçok

sosyal sorunun da temelinde yatan makro yapılara dair "yapısal" ve özellikle "sınıfsal" bir çözümlemeyi gerektirir. Atasü Topçuoğlu ve Akbaş (2009: 523)'ın da belirttiği gibi, "... yapısal etmenleri ancak sınıfsal bir bakış açısıyla çözümlenmek mümkündür. Sınıfsal bakışın bize göstereceği ise kapitalizm ve ataerkillik gibi makro yapılar ve eşitsizliklerin gerçek nedenleridir". Oysa sosyal hizmetin eklektik bilgi, beceri ve değer temelini üstüne inşa edildiği genelci yaklaşım (generalist approach), çoğu kez mikro sorunların kökeninde yer alan makro yapılara dair yapısal ve sınıfsal çözümlere girişemediği gibi bu sorunların arka planında yer alan makro yapıların politik ekonomisine dair yapısal ve sınıfsal çözümler de getirememektedir. Akbaş (2010: 146)'ın da vurguladığı gibi ayrıca, "Genelci sosyal hizmet yaklaşımı, müracaatçı sorununa ilişkin bütüncül bir bakış önerirken, o sorunu *tikel* bir çerçeveden [de] kurtaramamaktadır". Bu nedenle sosyal hizmetin genelci yaklaşımına kurulan bilgi, beceri ve değer temeli ve bu bilgi, beceri ve değer temeli üzerinde şekillenen uygulama bütünlüğü mikro sorunların ötesine geçemediği gibi bu sorunların kökenine de inememektedir.

Mikro sorunlar makro yapılardan bağımsız değildir. Bu nedenle, mikrodan makroya yapılan tüm ayrımlar anlamsızdır. O halde Akbaş (2010)'ın değişiyiyle, artık müracaatçı sorunlarını yalnızca mikro, mezzo ya da makro düzeylerde değil, mikrodan makroya tüm bu düzeyleri içiçeleştiren, hatta bütün bu düzeylerin ötesine geçerek bu düzeylerin varlığına meydan okuyan yapılar bağlamında ele almak gerekmektedir. Bir bakıma sosyal hizmetin temel aldığı genelci yaklaşım, sosyal sorunların

arka planındaki yapıları belli oranda işaret etse de sosyal hizmet uygulamaları, [yalnız kişisel olanın değil tüm sosyal ilişkilerin politik olduğu düşünüldüğünde] bunun da ötesine geçerek politik bir düzlemde inşa edilmeyi gerektirmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak sosyal hizmet mesleği, egemenlerden yana değil ezilen ve sömürülen sınıflardan yana taraf olarak özgürleştirici bir praksis ve pratiğe hizmet etmek zorundadır. Aksi takdirde sosyal hizmet, bir sosyal kontrol aracı ve egemen sınıfın ideolojik bir aygıtı olarak sessizlik kültürü ve statükonun devamını sağlamaktan başka bir işe yaramaz.

KAYNAKÇA

Akbaş, E. (2010). *Berlin'de yaşayan Türk toplumu arasındaki dayanışma ilişkileri ve sosyal hizmetlerin sivil oluşumu*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Ankara.

----- (2007). Bir disiplin aracı olarak sosyal hizmetler. *Sosyal Politikalar Dergisi*, 2, 19-23.

----- (2003). Kültürel sembolleri yorum-samacı bir bakış açısıyla okuma ve sosyal hizmet ilişkisi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 14(1), 20-24.

----- (Bilinmeyen Tarih). Nasıl bir sosyal hizmet? Yayımlanmış Makale.

Akdere, İ. (1995). *Marksizmde temel kavramlar*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Aksoy, H. (2007). *Marksist felsefeye giriş: Özgürlük, eşitlik, demokrasi*. İstanbul: Siyah Beyaz Basım Yayın Dağıtım.

Althusser, L. (1978). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Altındağ, Ö. (2011). Sosyal hizmetin doğası ve amaçları. *Sosyal Hizmet*, Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını, Ocak-Haziran, 6-18.

American Psychological Association (APA). (2001). *Publication manual of the American Psychological Association* (5th Edition). Washington, DC: APA.

Atasü Topçuoğlu, R. ve Akbaş, E. (2009). Sosyal dışlanma kavramı, küreselleşme ve yeni yönetim içinde topluma nasıl bir bakış önerir? Sosyal hizmetlerin yeniden yapılanma paradigmasına eleştirel bir bakış. İçinde G. Polat Uluocak ve A. İçağasioğlu Çoban (Yay. Haz.), *Sosyal Dışlanma ve Sosyal Hizmet* (521-527). Ankara: Haberal Eğitim Vakfı.

Ayhan, S. (1995). Paulo Freire: Yaşamı, eğitim felsefesi ve uygulaması üzerine. *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(2), 193-205.

Balamir Bektaş, R. ve Gelgeç Bakacak, A. (2009). Modernitenin sosyal kontrol söyleminin değişen görünümleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1), 33-48.

Bottomore, T. (ed.). (1991). *A dictionary of Marxist thought* (2nd Edition). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

----- (1989). *Frankfurt okulu*. Çev.: Ahmet Çiğdem, İstanbul: Ara Yayıncılık.

Cornforth, M. (2006). *Pozitivizme ve pragmatizme karşı felsefeyi savunmak*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Çiğdem, A. (2008). *Akıl ve toplumun özgürleşimi: Jürgen Habermas üzerine bir çalışma*. İstanbul: İletişim Yayınları.

----- (1999). *Aydınlanma düşüncesi* (2. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.

Engels, F. (1884/2010). *Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni*. Çev.: Kenan Sommer, Ankara: Sol Yayınları.

Forgacs, D. (2010). *Gramsci kitabı: Seçme yazılar 1916-1935*. Ankara: Dipnot Yayınları.

- Foucault, M. (2006). *Hapishanenin doğuşu* (3. Basım). Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
- Freire, P. (2005). *Pedagogy of the oppressed* (30th Edition). Trans.: Myra Bergman Ramos, New York: The Continuum International Publishing Group Inc.
- (2000). *Yüreğin pedagojisi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Günbulut, Ş. (1983). *Küçük felsefe tarihi*. Ankara: Maya Matbaacılık ve Yay. LTD. ŞTİ.
- Healy, K. (2000). *Social work practices: Contemporary perspectives on change*. California: Sage Publications.
- Hilav, S. (1993). *Diyalektik düşüncenin tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Homeros (2010). *Odysseia* (24. Basım). Çev.: Azra Erhat ve A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları.
- Horkheimer, M. (2008). *Akıl tutulması*. Çev.: Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T.W. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği*. Çev.: N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Jay, M. (1989). *Diyalektik imgelem: Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü tarihi 1923-1950*. Çev.: Ünsal Oskay, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Kazancı, M. (2006). *Althusser: İdeoloji ve ideoloji ile ilgili son söz*. (26.07.2012), <http://ilef.ankara.edu.tr/id/gorsel/dosya/1164634976althusserideoloji.pdf>.
- Kiraz, S. (2011). Yabancılaşmanın kökeni üstüne. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 147-169.
- Kut, S. (1988). *Sosyal hizmet mesleği: Mesleki nitelikleri, temel unsurları, müdahale yöntemleri*. Ankara.
- Liotard, J. F. (1989). *Postmodern durum*. İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Marcuse, H. (1975). *Tek boyutlu insan*. Çev.: A. Timuçin ve T. Tunçdoğan, İstanbul: May.
- Marshall, T. H. (2011). Yurttaşlık ve sosyal sınıf. İçinde Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder (Der.), *Sosyal politika yazıları* (19-32). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, G. (Ed.). (1998). *A dictionary of sociology*. (19.07.2012), <http://www.encyclopedia.com/doc/1O88-psycomplex.html>.
- Marx, K. ve Engels, F. (1845-46/2013). *Alman ideolojisi* (2. Basım). Çev.: Tonguç Ok ve O. Geridonmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Marx, K. (1845/2013). Feuerbach üzerine tezler. İçinde K. Marx ve F. Engels, *Alman ideolojisi* (15-17). Çev.: Tonguç Ok ve O. Geridonmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- (2000). *1844 elyazmaları*. Çev.: Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları.
- (1991). *Capital: A critique of political economy, volume 3*. Trans.: David Fernbach, Penguin Books Ltd.
- Ollman, B. (1976). *Alienation: Marx's conception of man in capitalist society* (2nd Edition). Cambridge University Press.
- Parton, N. (1996). Social theory, social change and social work: An introduction. In Nigel Parton (Ed.), *Social theory, social change and social work* (4-18). New York: Routledge.
- Payne, M. (1997). *Modern social work theory* (2nd Editon). Macmillan Press Ltd.
- Pease, B. ve Fook, J. (1999). Postmodern critical theory and emancipatory social work practice. In Bob Pease ve Jan Fook (Eds.), *Transforming social work practice: Postmodern critical perspectives* (1-22). Australia: Allen & Unwin.
- Pozzuto, R. (2000). Notes on a possible critical social work. *Critical Social Work*, 1(1).
- Rutli, E. E. (2011). *Max Horkheimer ve Theodor Adorno'da eleştirel teori ve kültür endüstrisi kavramı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara.

Spring, J. (2010). Özgür eğitim (3. Basım). Çev.: A. Ekmekçi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tuncay, T. ve Akbaş, E. (2008). İnsan hakları düşüncesi ve sosyal hizmet uygulamaları. *Sosyal Hizmet*, Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını, Ocak, 44-48.

